

Кыргыз жана корей тилдериндеги жардамчы этиштердин кыймыл-аракетти билдирүүчү семантикалык мааниси айрым бир этиштерди кошпогондо, бирдей экендигин көрөбүз. Алтай тил тобуна кирген кыргыз жана корей тилдеринин генетикалык жактан жакындыгын жана этиштердин семантикалык маанилеринин бирдейлигин жардамчы этиштердин мисалдарында да көрүүгө болот.

Кыргыз жана корей тилдеринде жардамчы этиштер колдонулушу жагынан активдүү. Бирок кыргыз жана корей тилдеринде жардамчы этиштердин маанисине карай бөлүнүшү бирдей эмес. Мисалы кыргыз тилинде толук түрдөгү жардамчы этиш катары каралган сөздөр корей тилинде жардамчы этиш катары каралбайт..

Кыргыз жана корей тилдериндеги жардамчы этиштерди салыштырган кезде, алардын курамы, формасы жана маанилик жактан окшоштуктары менен өзгөчөлүктөрү бар экендиги аныкталды.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы, Бишкек, 2008.
2. Азыркы кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Бишкек, 2009.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили, Фрунзе, 1980.
4. Корей тили, М., 2008.
5. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги чакчылдар, Фрунзе, 1960.

Рецензент: к.фил.н., Апаева С.Х.

УДК 81.2

Токтоналиев Т

Кыргыз улуттук илимдер академиясынын аспиранты

КЫРГЫЗ ЖАНА КОРЕЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШЕРДИН САЛЫШТЫРМА ТИПОЛОГИЯСЫ

Макалада кыргыз жана корей тилдериндеги жардамчы этиштердин салыштырма типологиясы изилденет.

Кыргыз жана корей тилдеринде лексикалык маанинин калыптануусунда биринчи компонент жардамчы этиш менен тең укукта болот жана эки компонент тең татаал этиштин семантикасынын калыптанышында бирдей функцияны аткарышат. Бирок сөз жасоо функциясынан алып караганда экөөнүн ортосунда чоң айырмачылык бар.

Ачкыч сөздөр: *татаал этиштер, негизги этиш, тил илиминде, жардамчы этиштер, аналитикалык форма, модель, структура, кызматчы сөз, грамматикалык мүнөздөмө, лексикалык маани, грамматикалык маани, кыргыз тили, корей тили, татаал конструкция, негизги компонент, чакчыл форма, абстрактуу, атооч формасы, атооч түркүмүндөгү.*

Токтоналиев Т.

Аспирант Национальной академии наук Кыргызской Республики

**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ
В КИРГИЗСКИХ И КОРЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ**

В статье рассмотрена сравнительная типология вспомогательных глаголов в киргизских и корейских языках.

Кыргызский и корейский языки в лексическом значении став первым компонентом, будет равен со вспомогательным глаголом и два компонента будут выполнять одинаково сложных образование глагола семантической функции. Из функции речи, однако, существуют два основных отличия.

Ключевые слова: *сложные глаголы, основной глагол, языкознанию, вспомогательные глаголы, аналитические формы, модель, структура, служебные слова, грамматические характеристики, лексическое значение, киргизский язык, корейский язык, сложная конструкция, основной компонент, формы причастий, абстрактный, именные формы, именные части речи.*

T. Toktonaliev

Post-graduate student of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**COMPARATIVE TYPOLOGY OF AUXILIARY VERBS IN KIRGIZ AND KOREAN
LANGUAGES**

The article compares the typology of auxiliary verbs in Kyrgyz and Korean languages.

The Kyrgyz and Korean languages in the lexical meaning becoming the first component will be equal with the auxiliary verb and the two components will perform equally complex verb form of the semantic function. Of the function of speech, however, there are two main differences.

Keywords: *complex verbs, basic verb, linguistics, auxiliary verbs, analytical forms, model, structure, auxiliary words, grammatical characteristics, lexical meaning, Kyrgyz language, Korean language, complex construction, main component, participle forms, abstract, nominal forms, nominal parts of speech.*

Татаал этиштин курамында туруп, негизги этиш билдирген түшүнүктү грамматикалык маани жагынан толуктоо катарында айтылуучу этиштер жардамчы этиштер деп аталат. Тил илиминде жардамчы этиштер өз алдынча тилдик бирдик катары ар тараптан, толук түрдө изилдөөгө алынган эмес. Алар дайыма татаал этиштин курамында, кошумча компонент катары изилденип келе жатат. Мунун өзү жардамчы этиштердин табияты, алардын көтөргөн функционалдык жүгү али да жетишээрлик деңгээлде изилденбегендигинин күбөсү болуп саналат. Өзгөчө жардамчы этиштердин стилдик өзгөчөлүктөрү, көркөм кепте, текстте колдонуш стилистикасы колго алына элек.

Түрк тилдери боюнча жазылган грамматикаларда татаал этиштерге “негизги этиш жана жардамчы этиш, атооч + жардамчы этиштен” түзүлгөн бирдик катары аныктама берилип жүрөт. Мындай шарт бүгүнкү күнгө чейин татаал этиштер менен этиштин аналитикалык формаларынын аныктамаларынын так эместигин көрсөтөт.

Эгерде этиштин аналитикалык формаларын татаал этиштерден бөлүп карасак, анда бул тууралуу атайын изилдөөлөр талап кылынат. Мындай кырдаал татаал этиштин статусун, анын пайда болушунда жардамчы этиштин функциясын ачып берүүгө, анын структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоого жардам берет.

Татаал этиштер – белгилүү сөз жасоочу моделдердин негизинде түзүлгөн жана татаал кыймыл-аракетти билдирген лексикалык бирдик болуп саналат. Татаал этиштердин сөз жасоочу элементтери белгилүү лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр болуп саналат. Татаал этиштин структурасында кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына карай атооч + этиш, же болбосо этиш + этиш моделиндеги айкаштар болот. Татаал этиштин семантикасы аны түзүп турган компоненттердин лексикалык маанисинен түзүлөт. Бирок мындан татаал этиштердин семантикасы, аны түзүп турган компоненттердин маанисинин суммасы деген жыйынтык чыгарууга болбойт. Мисалы, кайтып кетти, алып кетти, көрүп берди, алып берди, кирип келди сыяктуу татаал этиштерде бир бүтүндүккө ээ болгон татаал кыймыл-аракет берилет.

Жардамчы этиштердин изидениш тарыхы жөнүндө сөз болгондо, алардын табияты тууралуу маселе да чогуу каралышы керек. Себеби, тил илиминде жардамчы этиштердин табияты талаш туудурган маселелердин бири. Окумуштуулардын айрымдары жардамчы этиштерди толук маанилүү сөзгө кошумча маани берүүчү грамматикалык көрсөткүч катары карашса, кээ бирлери татаал этиштин курамындагы тең укуктуу компонент катары эсептешет. Мисалы, орус окумуштууларынын басымдуу бөлүгү этиштерди морфема катары эсептешет. Белгилүү орус тилчиси Ф. Фортунатов жардамчы этиштерди кызматчы сөз катары карап, ага мындай аныктама берген: “такое слова, имеющее формы, которое своими формами изменяет значение форм другого, полного слова и образует новые формы полного слова, соотносительные по значению известными простыми формами полного слова”. (Фортунатов 1956, 178). Демек Ф.Фортунатов жардамчы этиштер менен айкашканда толук маанилүү сөздөрдүн формасынын сапаттык жактан өзгөрүшүн белгилеп, бул айкаштарды өз алдынча морфологиялык бирдик катары кароону сунуш кылат.

Ал эми А. Шахматов жардамчы этиштин грамматикалык мүнөздөмөсүнө көбүрөөк басым жасаган. Ал жардамчы этиштерди өзгөчөлүктөрүнө карап, эки топко бөлгөн: 1) лексикалык маанисин жарым-жартылай жоготкон жардамчы этиштер; 2) лексикалык маанисин толук жоготуп, толук маанилүү сөздүн грамматикалык маанисин аныктоо кызматын аткарган жардамчы этиштер (Шахматов 1941, 466). Ушул эле пикирди академик В. Виноградов да колдогон.

И. Мещанинов көпчүлүк тилчилер сыяктуу эле жардамчы этиштерди алгачкы лексикалык маанисин жоготкон грамматикалык мүнөзгө ээ морфема катары мүнөздөгөн. Жардамчы этиштерге мүнөздүү негизги белги катары, алардын лексикалык маанисин толук же жарым-жартылай жоготушун, ошондой эле грамматикалык маанисин билдиришин эсептеген (Мещанинов 1949, 158-161).

Кыргыз тилчилери кыргыз тилиндеги жардамчы этиштерди изилдеп жатышканда көбүнчө орус тил илиминдеги жоболорго таянышат. Бул совет мезгилинен бери келе жаткан салт болуп калган. Кыргыз тилин негизинен алар орус тилинин грамматикалык салтына карай изилдешкен. Бирок кыргыз тилчилери кыргыз тилинин генетикалык өзгөчөлүгүн эске алышкандыгын да көрүүгө болот. Ансыз кыргыз тилин изилдөө мүмкүн эмес.

Корей тилиндеги этиштерди изилдеген тилчи-окумуштуулар жардамчы этиштерди эки топко бөлүп карашат: 1) үндүү менен бүткөн жардамчы этиш; 2) үнсүз менен бүткөн жардамчы этиш.

Чындыгында, жардамчы этиштер аткарган функциясы жагынан сөз жасоочу мүчөлөргө окшоп кетишет. Бирок мүчөлөрдөн айырмаланып, ал өз алдынча колдонулат. Кыргыз жана корей тилдеринде бул категория татаал этиштин курамындагы биринчи компонент менен тең

укукта каралышы зарыл. Себеби, татаал конструкция берген маани эки компоненттин маанилеринин ширелишинен түзүлөт.

Жардамчы этиштер сүйлөм тизмегинде өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбайт, бул касиетке ал өзүнүн алдындагы негизги компонент менен бирге алынганда гана жетишет. Ушул белги ар кандай этиш сөздөрдүн өз алдынчалыгын, же алар татаал этиштин курамындагы жардамчы компонент экендигин аныктоочу белги болуп эсептелет. Кыргыз жана корей тилдеринде бардык эле этиштер жардамчы этиш боло бербейт. Айталы, кыргыз тилинде –а//е//–й, –ып, –ганы формаларындагы чакчылдар менен айкашканда баштапкы лексикалык маанисинин ордуна мезгил менен мейкиндикте кыймыл-аракеттин өтүшүнүн ар түрдүү мүнөзүн билдирүүгө жөндөмдүү болгон гана этиштер жардамчы этиш боло алат.

Чакчыл формалардын ичинен –а//е//–й, –ып//–ганы мүчөсү жалаң гана чакчылдырды уюштурбастан, аналитикалык формадагы татаал этиштерди да уюштурат. Мындай учурда татаал этиштин биринчи компоненти атоочтордон болот, ага жардамчы этиштер кошулат: жардам кылды, кулак сал, столго отур ж.б.

Кыргыз тилинде *эле, экен, де, ий, ир, эт, тура*, деген жардамчы этиштер түпкү маанилеринен четтеп, нагыз жардамчы этишине айланып кетишкендигин А. Турсунов туура белгилейт. (А. Турсунов, Классикалык изилдөөлөр, 2017, 403).

Чындыгында аналитикалык формадагы этиштердин биринчи жана экинчи компоненти тең этиш сөздөрдөн болсо, ал компоненттер бири-бири менен –ып, –а, –й, –ганы чакчыл формаларынын жардамы менен байланышат: айта бер, ала кел, барганы жатам ж.б.

Мындай өзгөчөлүк корей тилине да мүнөздүү. Жардамчы этиштердин табиятын ачып берүү үчүн алардын өзгөчөлүктөрүн ачып берүү зарыл. Кыргыз жана корей тилдериндеги жардамчы этиштерге мүнөздүү белгилер төмөнкүлөр:

1) Жардамчы этиштер байыртадан бери колдонулуп келе жаткан төл сөздөр болуп эсептелет: жат, жүр, тур, отур, бер, ал, кел, кет, бар, кал, кой, сал, жибер, ташта, көр, түш, башта, бүт, чык // (-하고 있다, 지 내다, - 하고있다, 해오고 있다, 계속하다, 오다, 있다. 해놓다, 해주다, 보내다, 끝내다, 보다, 내려오다 ж.б.).

2) Жардамчы этиштер жалпы, кең маанидеги (көп маанилүү) сөздөр. Бул этиштердин жардамчы этиштердин кызматын аткарып калышы, алардын берген маанилеринин абстрактуулугу жана көп түрдүүлүгү менен байланышта. Мисалы, кыргыз тилиндеги *түш, жүр, кел* ж.б.у.с. этиштерди *күл, сүйлө, сана* сыяктуу этиштер менен салыштырганда, биринчи топко абстрактуулук семантикасы, экинчи топко конкреттүүлүк мүнөздүү экенин көрө алабыз. Мындай өзгөчөлүк корей тилине да мүнөздүү.

3) Кыргыз жана корей тилдеринде жардамчы этиштердин кызматын тубаса этиштер аткарат. Алар уңгудан гана турат. *Сен бар. Муратты көр. Сен кел* ж.б.

4) Жардамчы этиштер экинчи компонент болуп келгендиктен, татаал этиштин аяктоочу элементи болуп эсептелет. Ошондуктан мүчөлөр ага жалганат: Ал кечээ келип кетти, Өзүнүн өмүрүн айтып баштады. //

그에게 전화를 걸어 주십시오. - Ага телефон чалып бериңиз.

차를 세워 주십시오. - Машинаны токтотуп бериңиз

5) Жардамчы этиштердин мааниси бардык татаал этиштерде байланыштыргыч маанисин келип чыгышын шарттайт. Мисалы, *көрүп ал, жазып ал, жасап ал, карап ал, тандап ал* этиштеринде экинчи компонент “алуу” маанисин жаратат. Бул байланыштыргыч маани болуп эсептелет.

6) Кыргыз жана корей тилдеринде жардамчы этиштер бир нече татаал этиштердин жасалышына негиз болот: алып ташта, апарып ташта, жулуп ташта // **해오고 있다** - отура берет, **계속 마신다**- иче берет, **계속 이야기를 하다** - сүйлөй берет ж.б. Демек, сөз жасоочу функциясы активдүү.

7) Жардамчы этиш татаал конструкцияны уюштурууда негизги элемент болуп эсептелет. Анын аткарган кызматы эки тилде тең сөз жасоочу мүчөлөргө окшоп кетет.

Татаал этиштин курамындагы жардамчы этиштер ар дайым эле өздөрүнүн лексикалык маанилеринен ажырай беришпейт. Кээде алардын кайсы бирөөлөрүнүкү сакталат, бирок буга окшогон кубулуш аз кезигет. Мындай учурда алардын мааниси атооч формасындагы негизги компонент менен биргелешип келип, татаал этиштин семантикалык структурасын түзүшөт (Кыргыз тилинин грамматикасы” 1980, 320). Татаал конструкцияларды уюштурууда жалаң эле жардамчы этиш эмес, биринчи компоненттин аткарган кызматы да чоң.

Кыргыз жана корей тилдеринде лексикалык маанинин калыптануусунда биринчи компонент жардамчы этиш менен тең укукта болот. Ошондуктан, эки компонент тең татаал этиштин семантикасынын калыптанышында бирдей функцияны аткарышат. Бирок сөз жасоо функциясынан алып караганда экөөнүн ортосунда чоң айырмачылык бар. Эгерде жардамчы этиштин функциясы сөз жасоочу мүчөлөргө окшош болсо, ал эми экинчи компоненттин функциясын туунду негиздерге окшоштурууга болот. Татаал этиштердин биринчи компоненти жардамчы этиш аркылуу гана татаал конструкцияны түзө алат. Ошондуктан, татаал этиштердин биринчи компонентинин функциясы жардамчы этиштердин функциясына караганда пассивдүү болот. Ошондой эле жардамчы этиштер биринчи компонентти өздөрү тандап алат. Мындан татаал конструкциялардын пайда болушунда кыргыз жана корей тилдеринде жардамчы этиштер негизги кызматын аткарат деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Жалпы эле түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде жана корей тил илиминде жардамчы этиштер уюштурган татаал конструкциялардын аталышы т.а. терминология маселеси алигиче бир жолго коюлган эмес. Жалпыга маалым болгондой, жардамчы этиштер тилде айрым учурда атооч түркүмүндөгү сөздөр менен айкашса, кээде этиштер менен айкашат. Жардамчы этиштердин айкашуусундагы мындай өзгөчөлүк тил илиминде талаш-тартыш пикирлерди жаратып келет. Айрым окумуштуулар атооч + жардамчы этиш моделиндеги татаал конструкцияларды номиновербалдуу, ал эми этиш + жардамчы этиш конструкцияларын татаалвербалдуу деп аташат. Мисалы А.К. Алтаева өндүү изилдөөчүлөр мындай татаал конструкцияларды төмөнкүчө топторго ажыратат: 1) атооч + этиш, бол-, кыл- жардамчы этиштери; 2) атооч + жардамчы этиш (татаал сөздүн курамында лексикалык маанисин сактап калган этиштер); 3) этиш + этиш (Алтаева А. К. Көмөкші етістіктердн семантикасы, Алма-Ата, 2006).

Корей тилиндеги этиштерде жакты жана чакты билдирген мүчө болбойт. Грамматикалык жактар: мен, сен, алар, биз, силер, сиздер корей тилинде грамматикалык маанини билдирбейт. Анын себеби Г. Рамстедттин сөзү менен айтканда “Вместо того выбор тот или другой формы зависит от того какую степень вежливости, фамильярности или учтивости желает выразить говорящей . Во многих формах глагола находим явное указание на социальный аспект или отношении к лицу или лицам, в чем присутвии произносятся те или иные слова, к кому они обращены или о ком они высказана (Аталган эмгек, 80).

Корей тилинде бардык этиштер бирдей жакталат, бир уңгунун аягындагы тыбыш өзгөрүп, ага карата бардык этиштер эки топко бөлүнөт: а) үндүү менен бүткөн уңгу этиш; б) үнсүз менен бүткөн уңгу этиш:

а) үндүү менен бүткөн уңгу этиш.

пода-көр	пэхода-оку
ода-кел	сода-тур
чуда-бер	коннода-кеч
ссыда-жаз	чунна-берген

б) үнсүз менен бүткөн уңгу этиш.

ан-бил	мурын-сура
ирын-жет	чыин-жаса
тырын-ук	путта-куй

корын-бас тахын-сүйөн

Корей тилиндеги жардамчы этиштер жөнүндө Укдервуддун “An Lutrodoktion to Korean Spoken Language” (Иокогама, 1914), Джемс Гейлдин “Korean Grammatical Forms (Сеул, 1916), Андреаса Экардттын “Koreanische konversations – Grammatik” (1920) деген эмгектери жарык көргөн. Гусаева Е. К. “Система видов в современном корейском языке” (М.,1961) деген эмгегинде корей тилиндеги этиштердин жардамы менен окуянын бүткөндүгүн же бүтпөгөндүгүн билдирген түрлөрдү изилдегенин жазган.

Москвалык корей таануучулар К. Б. Куротченко, М. В. Леонов, Ю.И. Швецов 2005-жылы “Корей тили” деген окуу китебин чыгарышып, корей тилиндеги жардамчы этиштердин маанилик өзгөчөлүктөрүн карашкан.

Жогорудагы авторлордун максаты корей тилиндеги жардамчы этиштерди изилдөө эмес, жөн гана окуу китеби болгондуктан, этиштердин мааниси гана мисалдар менен берилген.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз жана корей тилиндериндеги жардамчы этиштер типологиялык жактан окшош, бирок ошол эле учурда жардамчы этиштердин жасалышы жагынан айырмачылыктар бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Куротченко К. Б. Корейский язык, М., 2005.
2. Кыргыз тилинин грамматикасы, Фрунзе, 1964.
3. Мещанинов И. И. Глагол, М., 1949.
4. Фортунантов Ф. Ф. Избранные труды, т. 1-2. М., 1956.
5. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. М., 1941.

Рецензент: к.фил.н., Апаева С.Х.

УДК 811

Эсенбаева К.М.

И.Арабаев атындагы КМУнин филологиялык багытта билим берүү кафедрасынын ага окутуучусу